

МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ АГРОЛАНДШАФТАМИ CULTIVATED LANDS MANAGEMENT MECHANISMS

Василь ГОЛЯН,
доктор економічних наук, професор
Громадська організація
«Європейський аналітичний центр»,
Київ

Vasyl' GOLYAN,
Doctor of Economics, Professor,
Public Institution European Analytical
Centre, Kyiv

Ольга КАЛЕНСЬКА,
молодший науковий співробітник
відділу проблем економіки
земельних і лісових ресурсів,
Державна установа «Інститут
економіки природокористування
та сталого розвитку Національної
академії наук України», Київ

OI'ha KALENS'KA,
Junior research assistant of the
Department of land and forest
resources, Public Institution
"Institute of Environmental Economics
and Sustainable Development
of the National Academy
of Sciences of Ukraine", Kyiv

Лілія СВИРИДОВА,
аспірант,
Національний університет
біоресурсів і природокористування
України, Київ

Liliya SVYRYDOVA,
Post-graduate student,
National University of Life
and Environmental Sciences
of Ukraine, Kyiv

Постановка проблеми. Земельні ресурси є однією з основних складових природного багатства країни, і їх розширене відтворення виступає необхідною передумовою соціально-економічного піднесення. У ст. 14 Конституції України закріплено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [3]. Важливо відзначити, що формування системи раціонального, економічно, екологічно й соціально збалансованого (сталого) землекористування може бути лише забезпечено через оптимізацію відносин щодо економічного базису суспільства – відносин власності на землю. При цьому щодо управління агроландшафтами мають враховуватись інтереси соціально-економічного розвитку з одночасною мінімізацією антропогенного навантаження на такі ландшафти. Реляції представників Міністерства аграрної політики та продовольства України про те, що вітчизняний АПК став локомотивом національної економіки є не чим іншим, ніж намаганням виправдати терацидну діяльність «олігархів від соняшника та пшениці» і відвернути увагу громадськості від необхідності

кардинального переформатування національної аграрної політики у відповідності з вимогами Спільної аграрної політики Європейського Союзу, а також відповідно до принципів невиснажливого використання сільськогосподарських угідь. Нерегульований розвиток аграрного сектора в останні роки призвів до розширення масштабів виснажливого та розбалансованого землекористування, що вимагає формування сучасних механізмів управління агроландшафтами, які дозволять упереджувати природоруйнівні та екологодеструктивні процеси.

Аналіз останніх досліджень. Значний внесок у вивчення механізмів управління земельними ресурсами зробили такі вчені, як Д.Добряк, А.Мартин, Л.Новоковський, А.Третяк та інші [4; 5; 8], але потребують додаткового опрацювання механізми управління на основі агроландшафтної методології. Значний доробок у цій сфері належить Ю.Гуцуляку, О.Караїм, Н.Павлісі [1; 6]. Формування механізмів управління агроландшафтами пов'язане з низкою інституціональних процесів стосовно визначення форм, методів та способів

У статті обґрунтовується необхідність формування механізмів управління агроландшафтами з урахуванням сучасних реалій землекористування та вимог міжнародних природоохоронних конвенцій. Запропоновано авторську структуру механізмів управління агроландшафтами, згідно з якою вони включають інституціональний, організаційно-управлінський, фінансово-економічний, екологічний та морально-етичний механізми. Акцентується увага на важливості морально-етичного механізму через активізацію роботи дорадницьких служб, що дозволить подолати асиметричність інформації стосовно вибору форм, методів та способів зміцнення стійкості агроландшафтів.

The article substantiates the need to form the mechanisms of cultivated lands management with the consideration of current realities of land-use management as well as international environmental conventions requirements. The author's structuring of the cultivated lands management has been suggested according to which they include institutional, organizational and management, financial and economic, ecologic and ethical and moral mechanisms. The attention is drawn to the importance of the ethical and moral mechanism through revitalization of the work of advisory services which will allow to overcome the informational asymmetry with regard to the choice of forms, methods and means to increase the cultivated lands stability.

залучення у відтворювальний процес земельних ресурсів. Тим більше, що втрата традиційної спеціалізації окремими адміністративними районами та нерегульоване нарощення посівних площ експортоорієнтованих сільськогосподарських культур призвели до незворотних негативних наслідків в агроландшафтах.

Цілі статті. Метою дослідження є формування механізмів раціонального використання агроландшафтів в контексті Європейської ландшафтної конвенції та з урахуванням наявного інституціонального середовища землекористування, а також структурних зрушень у вітчизняному сільськогосподарському виробництві.

Виклад основного матеріалу. В Україні в останні роки поступово сформувалися інституціональні передумови для становлення механізмів управління агроландшафтами. Наша країна ратифікувала Європейську ландшафтну конвенцію (2005 рік), метою якої є збереження ландшафтного біорізноманіття [2]. У контексті дослідження механізмів управління агроландшафтами важливо відзначити те, що відповідно до умов конвенції в Україні необхідним є підвищення рівня обізнаності громадянського суспільства, приватних організацій та органів державної влади щодо цінності ландшафтів, їхньої ролі та змін для них. Рівень обізнаності в цьому плані можна було б підвищити за умови повноцінної імплементації у практику регулювання сільськогосподарського виробництва та сільського розвитку інститутів сільськогосподарського дорадництва. Дорадницькі служби в найбільш депресивних сільських утвореннях так і не стали основою подолання інформаційного вакууму землекористувачів (власників паїв) як щодо можливостей капіталізації належних їм земельних активів, так і щодо зміцнення стійкості агроландшафтів.

Реалізація положень Європейської ландшафтної конвенції та адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу потребує врегулювання правових та організаційних засад охорони ландшафтів, визначення інструментів узгоджених дій у сфері ландшафтного планування, організації, регулювання, моніторингу, контролю та обліку стану ландшафтів і агроландшафтів на державному, регіональному, місцевому рівнях. Тобто існує потреба в розробленні актуального й дієвого механізму управління агроландшафтами з відповідним набором інструментів, виходячи з того, що агроландшафт – це ландшафт, основу якого становлять сільськогосподарські угіддя та лісові насадження, зокрема лісосмуги та інші захисні насадження, а також гідромеліоративна мережа.

З огляду на викладене особливо актуалізується проблема зміцнення стійкості агроландшафтів для зони осушення, де продуктивне сільськогосподарське виробництво є можливим за умови функціонування гідромеліоративних мереж та забезпечення належних масштабів агролісомеліоративних робіт. Тобто вагомим чинником соціально-економічного піднесення меліорованих територій є повернення в продуктивний господарський оборот осушених сільськогосподарських угідь, які були вилучені внаслідок демонтажу внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, що забезпечували необхідний водно-повітряний режим для ведення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва в гумідній зоні. Ці землі можуть забезпечити високий рівень капіталізації аграрного бізнесу за умови

відновлення традиційної для цієї природнокліматичної зони сільськогосподарської спеціалізації. Мова йде про відновлення посівів льону та створення кормової бази для розвитку тваринницької галузі. Це в свою чергу також сприятиме зміцненню агроландшафтів.

Дослідження показали, що механізм управління агроландшафтами має поєднувати інструменти й методи адміністративно-правового, фінансово-економічного, організаційного та морально-етичного впливу в єдиному середовищі економічного, екологічного та соціального аспектів сталого природокористування. Розробка такого механізму є першочерговим завданням та основою подальших дій у напрямі збереження та відтворення агроландшафтів. Подальше використання та розвиток агроландшафтів пропонується здійснювати на основі таких механізмів (**табл. 1**).

Інституціональний механізм включає інструменти, що є засобами досягнення цілей в економіці. Якщо механізм актуальний, покликаний вирішувати сучасні аспекти управління агроландшафтами, то це сприяє сталому розвитку сільській території та збалансуванню структури сільськогосподарського виробництва. Якщо він недосконалий і недорозвинений, то це невідворотно позначиться на розвитку галузей економіки, пов'язаних насамперед із сільським господарством. Інституціональні механізми – це певні «правила гри», закріплені в нормативно-правових документах – законодавчих і підзаконних актах. Такі механізми управління агроландшафтами полягають у правовому забезпеченні управління агроландшафтами на державному рівні та встановлюють правові рамки для роботи всіх інших механізмів управління агроландшафтом – організаційно-управлінського, фінансово-економічного, екологічного і морально-етичного. Створення сучасної розвиненої системи інституціональних механізмів має стати каркасом реформи економічних взаємовідносин у галузі землекористування. Для аналізу й розроблення механізмів управління агроландшафтами припускаємо, що їх основу становлять інструменти регулювання процесів володіння, користування, відтворення й розпорядження земельними ділянками.

Прийняття Закону «Про ландшафти» є послідовним кроком щодо імплементації положень Європейської ландшафтної конвенції у законодавче поле України, що сприятиме підвищенню ефективності реалізації національної екологічної політики та інтеграції законодавства України до законодавства Європейського Союзу, а також засвідчить позицію держави щодо вжиття на національному рівні заходів задля збереження та збалансованого використання ландшафтного різноманіття.

Метою Закону є визначення правових та організаційних засад охорони ландшафтів шляхом впровадження інтегрованого управління ландшафтами як інструмента узгоджених збалансованих дій у сферах ландшафтного планування, організації, регулювання, моніторингу, контролю та обліку на державному, регіональному, місцевому рівнях із урахуванням різноманітності природних, естетичних ресурсів та економічного розвитку ландшафтів, визначаючи ландшафти як суттєвий компонент оточення людей, як вираження різноманітності їхньої спільної культурної та природної спадщини та як основи їх ідентичності.

Таблиця 1. Структура механізмів управління агроландшафтами

Групи механізмів управління агроландшафтами	Інструменти	Цілі застосування механізму
1. Інституціональний механізм	Конституція України, законодавчі та підзаконні акти щодо охорони навколишнього середовища, ландшафтів і природокористування; міжнародні угоди, стратегії, конвенції та інше співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища ландшафтів і природокористування.	<ul style="list-style-type: none"> – ведення державного обліку земель; – контроль за кількісними та якісними характеристиками ландшафтів; – розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів державної влади у сфері управління агроландшафтом (його компонентами); – здійснення нормативно-правового забезпечення у сфері користування агроландшафтами.
2. Організаційно-управлінський механізм	<ul style="list-style-type: none"> – ліцензування господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення; – сертифікація продукції та діяльності; – моніторинг, контроль; – загальнодержавна та регіональна програма використання та охорони агроландшафту; – агроландшафтне спеціалізоване районування території; – землеустрій, планування території сільських/селищних рад, землевпорядкування 	<ul style="list-style-type: none"> – поліпшення стану агроландшафту як місця проживання людини; – проведення планово-картографічної організації території на агроландшафтній основі; – проведення ландшафтної організації території адміністративно територіальних утворень; – забезпечення продовольчої безпеки.
3. Фінансово-економічний механізм		
3.1. Стимулювання	<ul style="list-style-type: none"> – рентний підхід до оподаткування; – субсидії, субвенції та дотації; – податкові пільги; – компенсаційні виплати за користування земельними ресурсами; – інвестування; – іпотечне кредитування; – приватизація; – націоналізація; – страхування. 	<ul style="list-style-type: none"> – стимулювання раціонального використання земель; – підвищення родючості ґрунтів; – відтворення потенціалу продуктивності ґрунтів; – вирівнювання соціально-економічних умов господарювання на землях різних якості родючості; – розвиток інфраструктури на селі; – створення спеціальних фондів.
3.2. Компенсаційно-стягувальний	<ul style="list-style-type: none"> – екологічне оподаткування; – додаткове оподаткування; – ціноутворення; – штрафи; – відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва; – відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам; – відповідальність за порушення земельного законодавства; – повернення самовільно зайнятих земельних ділянок; – конверсія екологічного боргу. 	<ul style="list-style-type: none"> – компенсація втрат суспільства від негативних наслідків використання агроландшафту.
4. Екологічний механізм	<ul style="list-style-type: none"> – екологічна мережа; – комплексні науково-виробничі дослідження по охороні ґрунтів і відтворенню їхньої родючості; – громадський екологічний контроль використання, охорони і відтворення агроландшафту; – екологічний аудит; – екологічна сертифікація; – екологічні стандарти, нормативи, норми, ліміти; – вилучення об'єктів власності. 	<ul style="list-style-type: none"> – компенсація втрат суспільства від негативних наслідків використання агроландшафту.
5. Морально-етичний механізм (морально-етичного впливу)	<ul style="list-style-type: none"> – консультації; – дорадництво; – екологізація суспільної свідомості; – екологізація виховного та навчального процесів; – підвищення агроекологічного іміджу України. 	<ul style="list-style-type: none"> – віднесення агроландшафту до національного багатства України; – збереження культурно-історичного значення ландшафту; – збереження рекреаційного значення агроландшафту; – суспільний тиск на процеси прийняття управлінських рішень щодо агроландшафтів.

Але він мав би більшою мірою врахувати приписи Європейської ландшафтної політики, зокрема ті, що містять визначення ключових термінів у цій сфері: «Ландшафт» означає територію, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів; Ландшафтна політика – означає формування компетентними органами влади загальних принципів, стратегій та керівних положень, які дозволяють вживати конкретні заходи, спрямовані на охорону, регулювання та планування ландшафтів [1; 6].

Для збереження продуктивності ґрунтів та підвищення стійкості агроландшафтів необхідно вносити зміни до Земельного кодексу України, Закону України «Про охорону земель» у частині, що стосується системи заходів щодо охорони земель, а також доцільно буде внести зміни до статті про державні стандарти та нормативи в галузі охорони земель. А також прискорити розробку Закону України «Про охорону агроландшафтів», на основі якого розробити «Концепцію управління агроландшафтами в контексті сталого землекористування в Україні».

Призначення організаційно-управлінських інструментів механізму сталого розвитку земельних відносин – закріплення права суспільства та кожної людини на безпечне довкілля, попередження та компенсація завданої шкоди здоров'ю чи майну, а також визначення права громадян та юридичних осіб на приватну власність на землю та інші природні ресурси від використання / володіння, розпорядження майном, відповідальність за порушення встановлених правил та норм використання.

Важливого значення при цьому набуває ліцензування та сертифікація. Нині в Україні бурхливо розвивається сфера підприємницьких відносин. Важлива для суспільства господарська діяльність потребує не лише чіткої правової регламентації, а й охорони та регулювання для забезпечення належних і сприятливих умов для її здійснення та розвитку. Одним з основних засобів регулятивного впливу держави на діяльність господарюючих суб'єктів є ліцензування. Основною функцією ліцензування є узгодження інтересів суб'єктів господарювання та суспільства в цілому. Саме така форма державного регулювання господарської діяльності, як ліцензування, має забезпечувати їх охорону від протиправних посягань, а також забезпечувати сприятливі умови для їх розвитку.

Фінансово-економічні важелі та фінансові інструменти забезпечення розбудови системи агроландшафтного землекористування на національному, регіональному та місцевому рівнях з метою економічного обґрунтування конкретних заходів спрямовуються на раціональне використання та відтворення землересурсної бази. Механізми фінансово-економічного впливу – це механізми, основу дії яких становлять матеріальні спонукання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових юридичних та фізичних осіб до посилення матеріальної та фінансової відповідальності при користуванні агроландшафтами, кошти від якого відповідно спрямовані на розвиток для захисту агроландшафтів.

Механізми екологічного впливу на земельні ресурси в Україні здійснюються через відповідні нормативні акти. Упродовж 2005-2015 років ухвалено низку екологічних законів, що визначають засади та рамки діяльності щодо

захисту довкілля, передбачають реалізацію державних екологічних програм, утверджують право власності на природні ресурси. Законами визначено такі цілі: регулювання захисту довкілля, використання природних ресурсів і підтримання екологічної безпеки; запобігання можливій шкоді довкіллю від економічної та іншої діяльності; збереження природних ресурсів, різноманіття живої природи, ландшафтів, унікальних територій та природних об'єктів, які є частиною історичної та культурної спадщини України. Верховною Радою України ратифіковано значну кількість міжнародних екологічних угод. Ці угоди стосуються не лише глобальних питань захисту довкілля, а й питань захисту і збереження біологічного та генетичного різноманіття та природних екосистем.

Ефективність використання інструментів морально-етичного впливу зумовлена дотриманням принципу розподілу власності між суб'єктами земельних відносин – державою, бізнесом, суспільством, громадянами. Залучення муніципалітетами і регіонами інвесторів, туристів і широкої громадськості шляхом примноження культурної спадщини є значним внеском в економічний розвиток та збереження самобутності регіонів. Значно ускладнилась дія інструментів морально-етичного впливу на землекористувачів через невизначеність у питаннях вільного обороту земель сільськогосподарського призначення, зокрема через пролонгацію мораторію.

Спочатку складалося враження, що держава, надавши селянам право на володіння частиною земельного багатства, формально продемонструвала бажання поступово віддати борги українському селянству, що накопичилися за багато років, в тому числі через трагічні втрати селянства в результаті голодомору 30-х років, через «ножиці цін» на промислову й сільськогосподарську продукцію, через нерозвиненість соціальної інфраструктури на депресивних сільських територіях.

Більше того, мораторій на вільний обіг сільськогосподарських угідь позбавив сільські домогосподарства можливості маневру в напрямку диверсифікації своєї діяльності і тим самим збільшення доходів. Власники цих угідь у зв'язку з наявністю мораторію не мають можливості розпорядитися належними їм землями на свій розсуд, у тому числі і продати, оскільки не всі бажають займатися сільськогосподарським виробництвом.

Також мораторій «зв'язав руки» селянам і створив вакуум щодо перерозподілу сільськогосподарських угідь і їх використання в якості застави для отримання кредитних ресурсів. Селяни-пенсіонери, отримуючи мізерні пенсії, не мають можливості використовувати земельну власність, щоб поліпшити свій матеріальний добробут і сформувати основу для благополуччя своїх дітей і онуків.

На тлі численних інституціональних пасток розвитку сільських домогосподарств, в першу чергу через наявність мораторію, великі суб'єкти аграрного підприємництва отримали вагомні преференції, в тому числі і за рахунок можливості орендувати значні площі родючих земель і платити символічну орендну плату. Селянам не надали належної допомоги по лінії інститутів сільськогосподарського дорадництва, в тому числі щодо входження сільських домогосподарств в кооперативні і кластерні утворення.

У зв'язку з дискримінаційними умовами, створеними державою для сільських домогосподарств, значно збільшився і інституціональний, і технологічний розрив між традиційними формами малого й середнього аграрного підприємництва і українським феноменом концентрації сільськогосподарського виробництва – агрохолдинговими формуваннями.

Було втрачено реальний шанс підвищити рівень капіталізації сільських домогосподарств, оскільки ринок земель сільськогосподарського призначення не був запущений в період 2002-2008 років, коли національна економіка була на підйомі й ціна земельних активів у значній мірі відповідала їх реальній вартості. Мала місце достатня кількість покупців сільськогосподарських земель, здатних заплатити прийнятну для продавців ціну. Така невизначеність надзвичайно деструктивно вплинула на стійкість агроландшафтів, оскільки орендарі в першу чергу ставили перед собою завдання максимізувати прибуток, а не нарощувати витрати у відтворення родючості сільськогосподарських угідь.

Інструменти морально-етичного впливу призначені для формування відповідного морально-психологічного клімату в суспільстві щодо земельних відносин. Інструменти переконання передбачають цілеспрямований вплив на процес прийняття управлінських рішень щодо земельних ресурсів. Доступ громадськості до інформації, участь у процесі прийняття рішень та правосуддя з питань щодо довкілля на міжнародному рівні визначено Орхуською конвенцією (1998 рік) [7]. Участь громадськості в процесі прийняття управлінських рішень щодо агроландшафтів може здійснюватись шляхом повідомлень у засобах масової інформації, подання письмових зауважень, пропозицій і рекомендацій органам державної влади, місцевого самоврядування, включення представників громадськості до складу експертних комісій, груп громадськості екологічної експертизи. На сьогодні, на жаль, мають місце прецеденти асиметричності інформації, яка поступає до різних категорій землекористувачів, що не дозволяє повною мірою забезпечувати координативну дію щодо зміцнення стійкості агроландшафтів.

Висновки. Запропонована структура механізмів дозволяє вирішити важливі проблеми в економічному, екологічному та соціальному аспектах суспільних відносин щодо володіння, використання, охорони та відтворення агроландшафтів в Україні, зокрема:

□ вдосконалення нормативно-правової бази регулювання у сфері використання агроландшафтів, прийняття та доопрацювання законів України «Про ландшафти», «Про державну інвентаризацію земель», «Про ринок земель»;

□ автоматизацію та підвищення ефективності земельно-кадастрової системи;

□ згідно з А.Мартиним і Б.Копайгорою для ефективного управління агроландшафтами необхідно створити спеціальну державну установу, що буде менеджером земель сільськогосподарського призначення, які знаходяться в державній власності [4];

□ вдосконалення механізму фінансово-економічного стимулювання раціонального користування й відтворення агроландшафту;

□ інструмент стягування коштів за нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення необхідно використати при управлінні агроландшафтами;

□ створення умов для забезпечення функціонування агроландшафтів та їх компонентів, збереження взаємозв'язків між ними.

Розробка механізму управління агроландшафтами має забезпечити позитивні зрушення в системі охорони та відтворення агроландшафтів. З економічної точки зору має підвищитись інвестиційна привабливість агроландшафтного землекористування, а завдяки більш раціональному використанню природно-ресурсного потенціалу агроландшафту має зміцнитись екологічна стабільність природного ландшафту, що в свою чергу підвищить ефективність сільськогосподарського виробництва. З екологічної точки зору будуть підвищені гарантії техногенно-екологічної безпеки життя людини, збереження довкілля. У соціальному аспекті селянину гарантуються права власності на землю сільськогосподарського призначення. Вагомим значення при цьому набуває завдання впровадження інститутів державно-приватного партнерства, які дадуть можливість консолідувати зусилля держави, територіальних громад та землекористувачів стосовно зміцнення агроландшафтів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцуляк Ю.Г. Концептуальні засади організації системи ландшафтів і земель / Ю.Г.Гуцуляк // *Агросвіт*. – 2009. – №6. – С. 11–14.
2. Європейська ландшафтна конвенція від 20.10.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_154.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Мартин А.Г. Управління землями сільськогосподарського призначення державної власності: впровадження європейського досвіду / А.Г.Мартин, Б. М. Копайгора // *Збалансоване природокористування*. – 2014. – №3. – С. 88–92.
5. Новаковський Л. Я. Земельна реформа і землеустрій в Україні / Л. Я. Новаковський, А. М. Третяк, Д. С. Добряк. – К., 2001. – 151 с.
6. Павліха Н. В. Управління ландшафтами природоохоронних територій: монографія / Н. В. Павліха, О. А. Караїм; Східноєвропейський університет імені Лесі Українки. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – 215 с. – С. 175–189.
7. Стратегія вирішення проблем у впровадженні Орхуської конвенції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epl.org.ua/?id=537>.
8. Третяк А. М. Наукові основи економіки землекористування та землевпорядкування: Моногр. / А. М. Третяк, В. М. Другак. – К.: ЦЗРУ, 2003. – 338 с.

REFERENCES

1. Hutsuliak Yu.H. *Kontseptualni zasady orhanizatsii systemy landshaftiv i zemel* [Conceptual foundations of organization of landscapes and lands system]. *Ahrosvit*, 2009, no. 6, pp. 11–14 [in Ukrainian].
2. *The European Landscape Convention of 20.10.2000*. Available at: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_154 [in Ukrainian].
3. *The constitution of Ukraine of 28.06.1996 no. 254k / 96-BP*. Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
4. Martyn A.H., Kopaihora B.M. *Upravlinnia zemliamy silskohospodarskoho pryznachennia derzhavnoi vlasnosti: vprovadzhenia yevropeiskoho dosvidu* [State agricultural lands management: introduction of the European practices]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannia*, 2014, no. 3, pp. 88–92 [in Ukrainian].
5. Novakovskiy L.Ya., Tretiak A.M., D.S. *Dobriak Zemelna reforma i zemleustrii v Ukraini* [Land reform and land development in Ukraine]. Kyiv, 2001, 151 p. [in Ukrainian].
6. Pavliha N.V., Karaim O.A. *Upravlinnia landshaftamy pryrodookhoronnykh terytorii* [Conservation areas landscape management]. *Skhidnoievropeiskiy universytet imeni Lesi Ukrainky, Luts'k, Vezha-Druk*, 2014, 215 p, pp. 175–189 [in Ukrainian].
7. *Strategy to address problems of the implementation of the Aarhus Convention in Ukraine*. Available at: <http://epl.org.ua/?id=537> [in Ukrainian].
8. Tretiak A.M., Druhak V.M. *Naukovi osnovy ekonomiky zemlekorystuvannia ta zemlevporiadkuvannia* [Scientific basis of the land use and land management economy]. Kyiv, *TSZRU*, 2003, 338 p. [in Ukrainian].